

MIRZO ULUGBEK'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE IN AVERAGE ASIA

Sayyora Atadjanova

Associate Professor

The name of the National University of Uzbekistan is M. Ulugbeka

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: asameli@mail.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: observatory, heritage, science, education, culture, thinker, mosque, ruler, madrasah, universe, astronomy.

Received: 15.12.24

Accepted: 17.12.24

Published: 19.12.24

Abstract: This article, based on literature sources, analyzes and recognizes the personality of Mirzo Ulugbek as a patron of science and culture, his contribution to the development of astronomy, physics, mathematics, history in Maverannah and, in general, his contribution to the development of Average Asian science and culture. Mirzo Ulugbek was a recognized ruler of the Muslim world, who, despite all differences, preached the ideas of universal development.

МИРЗО УЛУГБЕКНИНГ ЎРТА ОСИЁ ФАНИ, МАДАНИЯТИ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ХИССАСИ

Сайёра Атаджанова

доценти

М. Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: asameli@mail.ru

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: расадхона, мерос, фан, маориф, маданият, мутафакир, масжид, хукмдор, мадраса, коинот, астраномия.

Аннотация: Ушбу мақолада манбалар ва адабиётлар асосида Мирзо Улуғбекнинг фан ва маданият хомийси сифатида шахси, унинг Мовароуннаҳрда астрономия, физика, математика, тарих фанлари ҳамда Ўрта Осиё илм-фани ва маданияти тараққиётига қўшган хиссаси. Мирзо Улуғбек барча тавофутлардан қатъий назар, умумбашарий тараққиёт ғояларини кўтариб чиққан мусулмон оламидаги ягона хукмдор сифатида эътироф қилинди.

ВКЛАД МИРЗО УЛУГБЕКА В РАЗВИТИЕ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ В СРЕДНЕЙ АЗИИ*Сайёра Атаджанова**Доцент**Национального университета Узбекистана им. М.Улугбека**Ташкент, Узбекистан**E-mail: asameli@mail.ru***О СТАТЬЕ**

Ключевые слова: обсерватория, наследие, наука, просвещение, культура, мыслитель, мечеть, правитель, медресе, вселенная, астрономия.

Аннотация: В данной статье на основе источников и литературы проанализирована и освещена личность Мирзо Улугбека как покровителя науки и культуры, его вклад в развитие астрономии, физики, математики истории в Мавераннахре и в целом вклад в развитие среднеазиатской науки и культуры. Мирзо Улугбек был признан единственным правителем мусульманского мира, который не смотря на какие-либо различия проповедовал идеи всеобщего развития.

КИРИШ:

Мирзо Улуғбек нафақат астраном, балки математик, педагог, шоир, тарихчи ҳамдир. XV асрда у халқни илмга чақирган: “Мусулмон эркак ва мусулмон аёл илмга эга бўлиши керак”. Улуғбек халқни маърифатли қилишга интилиши жуда кучли эди.

Мирзо Улуғбекнинг илмий асарлари хаётлигидаёқ бутун дунёга машхур эди. Хитойда у ҳақида ёзиб, гапириб, Улуғбекнинг астраномик ҳисоб-китобларидан фойдаланганлар. 200 йилдан кейин инглиз олимлари Улуғбекнинг кашфиётлари билан шуғулланишди. Унинг илмий асарлари латин тилига таржима қилинган.

Ғарбда Мирзо Улуғбек илмий мероси XVII асрдан бошлаб ўрганила бошланди. 1643 йили Оксфорд университети профессори Жон Гривс (Иоганн Гравиус) ўз тадқиқот ишини Улуғбек “Зиж”ига бағишлаган. Бу илк нашрдан сўнг Оксфорд университетида, Европанинг бошқа илм-фан марказларида қатор ишлар нашр этилди. 1693 йили машхур поляк астраномик Ян Гевелийнинг латин тилидаги “Астрономия даракчиси” китоби чоп этилди. Унда Улуғбек фаолиятига юқори баҳо берилган ҳолда иккита гравюра киритилган. Астрономия илоҳийси Урания ҳайкалининг икки тарафида энг машхур астраномлар қаторида Мирзо Улуғбек ҳам тасвирланган.

Улуғбекнинг “Зиж”и 1725 йили Гринвич обсерваториясининг биринчи директори Д.Флейстиднинг “Осмон тарихи” китобида энг машхур жадваллар қаторида ўз аксини топган. Инглиз шарқшуноси А.Седийо (1808-1875) 1839-1853 йилларда “Зиж”ни форс ва француз тилларида нашр қилди. XX аср бошларида Мирзо Улуғбек илмий мероси

хусусида АҚШ ва Европада қатор асарлар нашр қилинди. С.Петербург обсерваториясининг асосчиси, асли Франциядан таклиф этилган астроном Ж.Н.Делиль (1688-1768) Россияда Улуғбек илмий меросини ўрганишни бошлаб берди. Бу ишни кейинчалик рус шарқшунослари Н.Березин, В.В.Бартольд ва бошқалар давом эттирдилар. 1908-1909 йиллари Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси харобаларини очилиши унга бўлган қизиқишни янада кучайтирди.

АСОСИЙ ҚИСМ:

XX аср тарихшунослик фани Мирзо Улуғбекни нафақат буюк олим, балки барча тавофутлардан қатъий назар, умумбашарий тараққиёт ғояларини кўтариб чиққан мусулмон оламидаги ягона ҳукмдор сифатида эътироф қилди. Немис олими Н.Меллер (1749-1874) ташабуси билан Ойдаги кратерлардан бирига Улуғбек номи берилган.

Темурий ҳукмдорлар ичида илм-фан, маърифат ва маданиятга етарли ҳомийлик қилган шахс – бу ўзи ҳам буюк олим бўлган Мирзо Улуғбек ҳисобланади.

Мирзо Улуғбек унинг замондошлари, муаррихларнинг хабар беришларича, шарқ мутафаккирлари, улар орқали юнон мумтоз илмий асарларидан хабардор бўлган. Мирзо Улуғбек замондоши Ғиёсиддин Кошийнинг ёзишига кўра, Мирзо Улуғбек ўта зукко ва жуда илмли шахс бўлиб, Қуръони Каримни ёд билган, араб ва форс тилларини яхши билиб, тафсир ва ҳадис илми бобида билимдон инсон, фикҳ, мантик, адабиёт, мусиқа, риёзиёт ва фалакиёт илмларини чуқур билган комусий олим бўлган. Мирзо Улуғбек ислом оламида илк бора ҳукмдорлик ва олимлик даражасини биргаликда олиб борди. У Мовароуннаҳрни мусулмон оламининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Хусусан Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шаҳрисабз) илм-фан марказларига айланди. У 1417 йил Бухорода, 1420 йили Самарқандда, 1433 йилларда Ғиждувонда мадрасалар барпо этди. Самарқанднинг ободончилик ишларига бош-қош бўлиб, Гўри Амир, Шоҳизинда меъморий мажмуаларидаги қурилиш ишларини охирига етказди. Шоҳи Зинда мажмуасида масжид, пештоқ, чортоқ қурилади. Мирзо Улуғбек даврида Регистон майдони шаклланди, унда Улуғбек мадрасасидан ташқари хонақоҳ, карвонсарой, ўймакор ёғочлар билан безалган Муқатта масжиди ҳам бунёд этилди.

Шунингдек, бу вақтда Кўкалдош жоме масжиди ҳам қуриб битказилди. Ушбу меъморий бинолардан фақат Улуғбек мадрасаси асрлар силкинишларига дош бериб, мажмуадан ягона ёдгорлик бўлиб қолди. Мазкур даврда Самарқандда барпо этилган Мирзойи ҳаммоми ва карвонсаройи, Чилустун (Қирқ устун) ва Чиннихона саройлари ўзларининг меъморий қурилиши композициялари билан ажралиб турган. Хусусан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Чилустун ва Чиннихона саройларининг кўркем ва жуда

мухташам бўлганлигини таъкидлаб ўтган эди. Мирзо Улуғбек бошқа шаҳарларда меъморий обидалар қурилиши масаласига ҳам эътибор билан қараган. Улар орасида Шаҳрисабздаги Кўк гумбаз масжиди ўзининг ҳашаматлилиги билан ажралиб туради. Бу ердаги Гумбази Сайидон ёдгорлиги ҳам қайта тикланган.

Маданият ҳомийси бўлмиш Мирзо Улуғбек илм-фанни ривожлантиришга катта эътибор билан қаради. Ҳадиси шарифдаги “Илм олмакка интилмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун ҳам фарз, ҳам қарз” деган ибора Бухоро мадрасаси пештоқига шиор сифатида ўйиб ёздириб қўйилди. Хусусан, у Самарқандга ўз замонасининг йирик, таниқли олимларини чорлашга ҳаракат қилган.

Унинг саъийи-ҳаракатлари тугайли замонасининг 100 дан ошиқ олимлари Самарқандга йиғилдилар. Улар орасида Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад, ўз замонасининг “Афлотуни” деб ном олган Қозизода Румий, Ғиёсиддин Коший, Али Қушчи, Муҳаммад Ҳафовий ва бошқа таниқли зотлар ҳам бор эди. 1420 йил Самарқанд мадрасаси очилганда, унда 100 дан зиёд талаба ўқиган, мадрасада 50 тадан кўпроқ талабалар учун махсус хужралар мавжуд бўлган. Зайниддин Восифийнинг ёзишича, 1420 йили Самарқанд мадрасаси очилганида унда 90 тадан ошиқ олим қатнашган экан. Мадрасадаги илк маърузани Мавлоно Ҳафовий ўқиган. Кейинчалик ўз замонасининг таниқли кишилари Абдурахмон Жомий, Хўжа Аҳрор ва бошқалар ҳам Самарқанд мадрасаларида таҳсил олганлар.

Шунингдек, Самарқандда бу даврда бир неча бошқа мадрасалар ҳам бўлиб (Хоним, Ферузшоҳ, Шохмалик, Қутбиддин ва бошқалар) у ерларда ҳам салоҳиятли олимлар дарс беришар эди. 1424-1429 йилларда Самарқанд яқинидаги Обираҳмад анҳори бўйида Мирзо Улуғбек расадхона қурдиради. Расадхона ўша даврнинг ноёб иншоотларидан бўлиб, у доира шаклида барпо этилган, иморатнинг айланаси 47 м, баландлиги 31 м.дан иборат 3 қаватли бино бўлган. Бинонинг ичи бир неча хона, айлана зал, махсус текшириш хоналаридан иборат бўлиб, у ерларда махсус асбоб-ускуналар жойлантирилган.

Расадхона ичи коинот, ер қурраси тасвирлари билан безалган бўлиб, халқ ичида шунинг учун “Нақши жаҳон” деган ном билан шуҳрат топган эди. Самони кузатиш ва ўрганиш борасида Ғиёсиддин Жамшид ёрдамида астрономик ўлчов асбоби-улкан секстант ўрнатилинган. Бу секстант, ўз навбатида, Шарқдаги энг катта астрономик асбоб ўлчови ҳисобланган. Шунингдек, маҳаллий усталар (Исо Устурлобий, Абу Маҳмуд Хўжандий, уста Иброҳим) қўли билан кўплаб зарурий астрономик ўлчов асбоблари ҳам ясалди ва ўрнатилди. Расадхона қошида шунингдек, 15.000 жилддан иборат китоб сақланадиган бой кутубхона ҳам бўлган. Унинг атрофида олимлар яшайдиган ер-чорбоғлар “Боғимайдон”

ва “Чиннихона” номлари билан шуҳрат қозонган. Мирзо Улуғбек Самарқандда ўзига хос астрономия мактабини яратди. Расадхонада Мирзо Улуғбек билан бир қаторда ўз замонасининг машҳур математиги ва астрономлари Қозизода Румий (Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад), Ғиёсиддин Жамшид Коший, Улуғбекнинг шогирди, ўз даврининг “Птолемей”и номи билан шуҳрат қозонган Али Қушчи (Алоуддин ибн Муҳаммад) ва бошқалар елкама-елка туриб, илмий-тадқиқот ишларини олиб бордилар.

Расадхонадаги тадқиқотлар натижасида 1018 та юлдузнинг ўрни ва ҳолати (координатлари) аниқланиб, астрономик жадвали тузилди. Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкалари бўйлаб жойлашган 683 та географик пунктларнинг жойлашуви Самарқанд кенглик координатлари билан белгилаб чиқилди. Математика фани соҳасида Мирзо Улуғбек мактаби яратган - ўнлик даражали алгебралар тенглама ечилиб, бир даражали ёйнинг синуси аниқланган.

Шу жиҳатдан буюк олимнинг “Зижи жадиди Кўрагоний” (“Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали”) номли асари диққатга сазовордир. Бу асар 1437 йил ёзиб тугатилган бўлсада, олим умрининг охирига қадар унга янги натижаларни киритиб борган. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда кенг муқаддима ва 1018 та юлдузларнинг ўрни берилган. Ундан ташқари Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) номли тарихий асари ва мусиқага бағишланган бешта рисола ҳам мавжуддир. Мирзо Улуғбекнинг ўта салоҳиятли олим бўлганлигини унинг замондошлари Ғиёсиддин Жамшид, Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий ва бошқалар ҳам эътироф этганлар. Жумладан, ўзбек адабиётининг асосчиси буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий (1441-1501) бу хусусда:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек

Ки олам кўрмади султон анингдек.

дея унга ўз таърифини берган эди.

Мирзо Улуғбекнинг илмий мероси жаҳон илм-фан оламида ҳамиша юқори баҳоланганлигини, ҳозирда ҳам унинг юлдузлар ҳаракатига оид ҳисоб-китоблари компьютер ёрдамида текшириб кўрилганда атиги бир неча сония фарқ қилинганлигини 1996 йили ЮНЕСКОнинг Бош котиби Федерико Майор Биринчи Президентимиз И.Каримов билан бўлган мулоқотда фахр билан таъкидлаганини «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида алоҳида қайд этилиб, буюк ватандошимиз меросига юксак баҳо берилган эди. Мирзо Улуғбек расадхонаси ёдгорлиги мустақиллик йилларида қайта таъмирланди, расадхона атрофи ободонлаштирилиб, буюк олим ҳурматига бағишланган монументал композиция барпо этилди.

ХУЛОСА:

Мустақиллик йилларида Мирзо Улуғбек илмий меросини ўрганиш, буюк олим, маданият ҳомийсига эҳтиром кўрсатиш давлат сиёсати мақомига кўтарилди. 1994 йили ЮНЕСКОнинг қарори билан Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллик юбилей йили деб эълон қилинди. Республикадаги қатор муассаса, ташкилот, майдон, кўчаларга Мирзо Улуғбек номи берилди. Хусусан, Тошкентдаги туманлардан бири, Астрономия институти, Ядро физикаси институти жойлашган посёлка, Ўзбекистон Миллий университети ва бошқалар шулар жумласидандир. Тошкентда ва Самарқандда Мирзо Улуғбек номи билан боғлиқ ёдгорликлар қайта таъмирланди, Улуғбек музейи буткул янги қиёфага эришди. Буюк аждодимизга ўз юртида кўрсатилган эҳтиром авлодларининг улкан эътиборидан дарак бериши 2009 йили Самарқандда ушбу зотга бағишлаб ўтказилган халқаро илмий анжуманда ҳам алоҳида қайд этилди.

Республикамизнинг Биринчи Президенти И.Каримов Темурийлар салтанатининг ушбу ёрқин вакили ҳақида сўз юритар экан унинг ҳукмронлиги хусусида қуйидагиларни таъкидлаб ўтган эди: «Тақдир бу улуғ зотнинг зиммасига беҳад улкан ва машаққатли вазифалар юклади. Буюк саркарда Амир Темур бунёд этган салтанатнинг вориси бўлишдек ўта маъсулиятли вазифа айнан унга насиб этди. Мирзо Улуғбек қарийб қирк йил мобайнида Мовароуннаҳр диёрининг донишманд ҳукмдори сифатида халқнинг азалий орзуси-тинчлик, тотувлик, илм-фан ва маданиятни тараққий топтириш йўлида улкан шижоат ва матонат кўрсатди».

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов А. Улуғбек академияси. – Тошкент, 1993.
2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000.
3. Аҳмедов А. Улуғбек. Тошкент, 1994.
4. Бартольд В.В. Сочинения. Том. II. Часть 2. М.: Наука, 1964. С. 70
5. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. Б363.
6. Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека. — Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1950
7. Маънавият юлдузлари (Марказий осиелик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
8. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний. – Тошкент: O'zbekiston, 2011.
9. Муҳаммаджонов А. Амир Темур ва Темурийлар даври. -Тошкент: Фан, 1996.

10. Одилов А.А. Амир Темур тузуклари – давлат бошқаруви асоси. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2016.
11. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти.-Т.: Академия, 2000. I қисм.-143б.
12. Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
13. Тураев Б.О. Мухаммад Тарағай Мирзо Улуғбек (1394-1449) Тошкент -2018, 64б.
14. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 2-жилд, 2-китоб. – Тошкент: Fan va tehnologiya, 2014.
15. Эшов Б.Ж., Одилов А.А. Ўзбекистон тарихи. I жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.